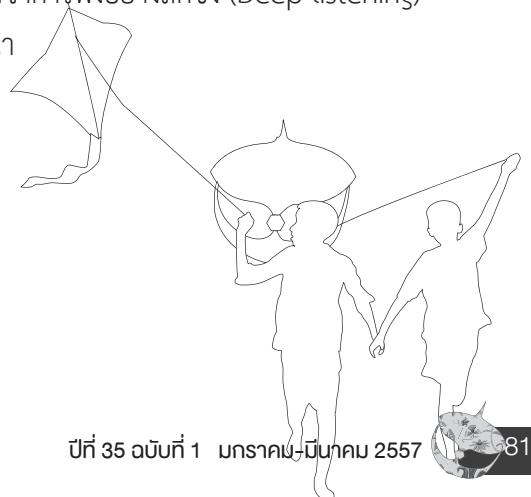

บทเรียนการมีส่วนร่วมเพื่อจัดการความขัดแย้ง ระหว่างชุมชนกับโรงเรียน ในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ (ตอนจบ)

สานเสวนากระบวนการเพื่อการมีส่วนร่วมของชุมชนและโรงเรียน

สานเสวนา (Dialogue) มาจากคำว่า “dialogos” เป็นภาษากรีก ประกอบด้วยคำว่า dia แปลว่า ผ่านทาง และ logus แปลว่า ถ้อยคำหรือเหตุผล การสานเสวนาหรือ Dialogue จึงเป็นการแสวงหาความจริงด้วยถ้อยคำและผ่านทางถ้อยคำ หรือ ผ่านความหมายของถ้อยคำ นั่นเอง (โยส วากเนอร์, 2552) ดังนั้นการเสวนาจึงเป็นการฟังและพูดคุยกัน เราทุกคนอยู่สภาพที่มีความหลากหลายทางอัตลักษณ์ (Identity) ในด้านต่าง ๆ เช่น วัฒนธรรม การแต่งกายชาติพันธุ์ ภาษา ศาสนา ฯลฯ ความหลากหลายเป็นเรื่องปกติธรรมดา อัตลักษณ์ที่แตกต่างกันทำให้สังคมงดงาม แต่เมื่อมีอคติและความเข้าใจผิด และให้คุณค่าอัตลักษณ์บางอัตลักษณ์ว่าสำคัญกว่าบางอัตลักษณ์ อาจก่อให้เกิดการใช้ “อำนาจเหนือกว่า” David Bohm (อ้างถึงใน ปารีชาติ สุวรรณบุบผา, 2553) ให้ความหมายสานเสวนาว่า เป็นการตั้งใจฟังความหมายที่เกิดจากการฟังอย่างลึกซึ้ง (Deep listening) นอกจากนี้ Bohm ยังให้ความหมายอีกนัยหนึ่งว่า สานเสวนา เป็นการคิดร่วมกัน (Think together) โดยผ่านการคิด ซึ่งไม่ใช่เพียงผลผลิตของความฉลาด แต่ยังเกี่ยวกับอารมณ์ ความตั้งใจ ความต้องการ รวมทั้งการตอบสนองต่อเงื่อนไข และอคติที่เคยมีมาก่อน ●●●●

“การฟังอย่างลึกซึ้ง” นับเป็นหัวใจของการเสวนา กล่าวคือ เป็นการฟังที่เราตั้งใจฟังไม่ขัดจังหวะ หรือ ฟังที่ไม่ใช่ฟังแบบการฟังที่จะโต้ตอบ แต่ฟังจากภายใน จนสามารถพูดทวนเนื้อหาได้อย่างถูกต้อง และแสดงความเข้าใจด้วยท่าทางและสีหน้านั้น เป็นวิธีการสร้างการยอมรับ ความมั่นใจและทำให้เกิดภาพของความเข้าใจเบื้องต้นได้ง่ายที่สุด นอกจากการฟังที่ทำให้เข้าใจตนเองมากขึ้นแล้ว ยังสร้างความไว้วางใจซึ่งกันและกันมากขึ้น เพราะถ้าขาดความไว้วางใจกันและกัน ก็ไม่สามารถเปิดใจคุยกันในเรื่องความแตกต่างได้อย่างลึกซึ้ง และพร้อมที่จะแย้งกันได้ทุกเมื่อ ดังคำกล่าวที่ว่า “No trust, no dialogue” (ถ้าไม่ไว้วางใจกัน ก็ไม่สามารถพูด-ฟังในวงเสวนาได้) เพราะฉะนั้นการคาดเดาในอนาคตคงไม่มีคำตอบที่ถูกอย่างเดียว และควรฟังจากหลาย ๆ ฝ่ายโดยเฉพาะผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย การฟังอย่างลึกซึ้งประกอบด้วย 3 องค์ประกอบคือ การฟังด้วยใจที่เมตตา การฟังโดยไม่ตัดสินไว้ก่อนและการฟังโดยเอาใจเขามาใส่ใจเรา ดังนั้นการฝึกฟังอย่างลึกซึ้งจึงเป็นส่วนหนึ่งของการสื่อสารเพื่อการเปลี่ยนแปลงจากภายในตน สามารถพัฒนาไปสู่ความสัมพันธในชั้นการเจริญเติบโตในเรื่องความเห็นอกเห็นใจ และเข้าใจผู้อื่นได้มากขึ้นและดีขึ้น (Kahane, 2004 และ ปารีชาติ สุวรรณบุบผา, 2553)

กล่าวโดยสรุปสานเสวนาเป็นการฟังและพูดคุยกันด้วยความไว้วางใจกัน หัวใจสำคัญของสานเสวนาคือการฟังอย่างลึกซึ้งซึ่งประกอบด้วยฟังด้วยใจเมตตา ไม่ตัดสินไว้ก่อน และฟังโดยเอาใจเขามาใส่ใจเรา

กระบวนการสานเสวนาต้องอาศัย “กระบวนการสานเสวนา” ซึ่งมีบทบาทดังนี้ (ปารีชาติ สุวรรณบุบผา, 2553)

1. เป็นผู้ถือฤกษ์กระบวนการ หรือวิทยากรกระบวนการ หรือ กระบวนกร (Facilitator) จะเป็นผู้ถือฤกษ์กระบวนการโดยไม่เข้าไปเกี่ยวข้อง ชี้นำ หรือ เข้าข้างใดข้างหนึ่ง
2. เป็นผู้ขับเคลื่อนการสานเสวนา (Animator) เป็นผู้ทำให้ชุมชนสานเสวนา คั่นพบ และมีศักยภาพในการทำงานเป็นกลุ่มอย่างสร้างสรรค์ มีชีวิตชีวาและมีประสิทธิภาพ
3. เป็นผู้ดำเนินรายการ (Moderator) กระบวนกรจะเป็นผู้ดำเนินการจัดลำดับการฟัง พูดคุยกันในกลุ่มอย่างราบรื่น ในกรณีการจัดกระบวนการที่ต้องการ “คุณอำนวย” หรือในกรณีที่มีผู้ต้องการแสดงความเห็นพร้อม ๆ กันในเวลาเดียวกัน
4. เป็นผู้ไกล่เกลี่ยความขัดแย้ง (Mediator) ในบางสถานการณ์ กระบวนกรสานเสวนาอาจทำหน้าที่คล้ายคลึงกับผู้ไกล่เกลี่ยความขัดแย้งได้ กล่าวคือแม้การสานเสวนามีได้ตั้งใจเปลี่ยนจุดยืน แต่สานเสวนาที่สำเร็จจะสามารถดูจากตัวชี้วัดคือ การเปลี่ยนแปลงในตัวเอง การรู้จักตัวเองมากขึ้นเมื่อเข้าใจตัวเองและเงื่อนไขของตัวเองก็อาจจะเข้าใจและเห็นใจผู้อื่นได้มากขึ้น กระบวนการนี้เองที่คล้ายกับการเจรจาไกล่เกลี่ยทางออกร่วมกัน

ผู้เริ่มต้นที่จะทำให้เกิดกระบวนการสานเสวนาได้คือโรงเรียน เนื่องจากโรงเรียนเป็นหน่วยงานเดียวในชุมชนที่มีที่ตั้งใกล้ชิดกับประชาชนในทุกพื้นที่ ชุมชนต่างเชื้อใจและไว้วางใจส่งบุตรหลานให้อยู่ในความดูแลของครูและผู้บริหารโรงเรียน ช่วงเวลาของการใช้ชีวิตในโรงเรียนของนักเรียน 3-6 ปี โดยประมาณหรือมากกว่านั้น ส่งผลให้นักเรียน ผู้ปกครอง ศิษย์เก่า และชุมชนเกิดความผูกพันกับบุคคลในโรงเรียน นอกจากนี้กระบวนการยังมีหน้าที่ขับเคลื่อนการสานเสวนา ผู้ดำเนินรายการและผู้ไกล่เกลี่ยความขัดแย้งยังสามารถใช้ครูและบุคลากรทางการศึกษาได้ เพราะเป็นผู้ที่ชุมชนไว้วางใจมากที่สุดเช่นกัน ทั้งนี้อาจเปลี่ยนเป็นผู้ร่วมเสวนาที่คนส่วนใหญ่ยอมรับและไว้วางใจก็เป็นไปได้เช่นกัน

กิจกรรมสานเสวนา

เพื่อส่งเสริมการมีส่วนร่วม

กระบวนการสานเสวนานับเป็นกิจกรรมหนึ่ง ที่ส่งเสริมการมีส่วนร่วมในชุมชนและโรงเรียนได้เป็นอย่างดี กิจกรรมสานเสวนามีรูปแบบที่หลากหลาย ดังนี้ (Stückelberger and Hadsell, 2009)

1. การสานเสวนาเพื่อเรียนรู้ซึ่งกันและกัน : กิจกรรมที่ส่งเสริมให้ผู้ร่วมเสวนาสามารถเผยแพร่ข้อมูล เรียนรู้ไปพร้อมๆ กัน
2. การเสวนาเพื่อเสนอจุดยืนของตน : กิจกรรมที่ส่งเสริมให้ผู้ร่วมเสวนานำเสนอเหตุผลของตนและอยากชักชวนให้ผู้อื่นยอมรับจุดยืนและเหตุผลของตนด้วย
3. สานเสวนาเพื่อการเจรจาต่อรอง : กิจกรรมมุ่งให้ผู้ร่วมเสวนาที่มีเป้าหมายต่างกันสามารถบรรลุข้อตกลงร่วมกันได้

4. สานเสวนาเพื่อการประชาสัมพันธ์ : กิจกรรมที่ส่งเสริมให้ผู้ร่วมเสวนาจัดสานเสวนาเพื่อให้ได้ชื่อว่า มี Dialogue ได้ใช้ Dialogue

5. สานเสวนาที่มุ่งเน้นการปฏิบัติ : กิจกรรมที่ไม่ใช่การฟังและพูดเท่านั้น แต่ชักนำให้ผู้ร่วมเสวนานำผลการเสวนาไปสู่การปฏิบัติ

ทั้งนี้หัวข้อที่สานเสวนาอาจมาจากสิ่งที่เกิดขึ้นจริงในบริบทของผู้เข้าร่วมกิจกรรมสานเสวนาที่หลากหลายดังกล่าวดังกล่าวเหมาะที่จะเป็นเครื่องมือสร้างกระบวนการมีส่วนร่วมที่มีประสิทธิภาพ ทั้งนี้สานเสวนาสามารถพัฒนาหาทางออกอย่างสร้างสรรค์ ท่ามกลางการร่วมกันคิด การมีส่วนร่วมตัดสินใจ การมีส่วนร่วมปฏิบัติกิจกรรม และการมีส่วนร่วมติดตามประเมินผล ซึ่งเป็นกิจกรรมร่วมกันหาทางออกของปัญหาข้อขัดแย้งของกลุ่มด้วยความเป็นมนุษย์ (Humanity) ที่เห็นอกเห็นใจกัน เกิดความเมตตา ความสงสาร รับรู้ความรู้สึกของคนอื่นอย่างเข้าใจหรือรู้จักเอาใจเขามาใส่ใจเรา เพื่อเราไม่เพียงแต่มาพิจารณาความคิดเห็นทางเลือกที่มีอยู่ แต่ก่อให้เกิดความคิดใหม่ๆ และทางออกใหม่ๆ (วันชัย วัฒนศัพท์, 2551) อย่างไรก็ตามแม้การมีส่วนร่วมจะเกิดขึ้นไม่ว่าด้วยกระบวนการสานเสวนาหรือกิจกรรมอื่นใด ผู้มีส่วนได้ส่วนเสียทุกคนพึงตรวจสอบความสำเร็จของการมีส่วนร่วมเพื่อการจัดการความขัดแย้งร่วมกัน ดังนั้นจึงควรมีตัวชี้วัดการมีส่วนร่วมเพื่อจัดการความขัดแย้งระหว่างชุมชนและสถานศึกษาในสามจังหวัดชายแดนภาคได้อย่างชัดเจน

ตัวชี้วัดคุณค่าของการมีส่วนร่วมเพื่อจัดการความขัดแย้งระหว่างชุมชนและสถานศึกษาในสามจังหวัดชายแดนภาคได้

ผลสำเร็จของกระบวนการมีส่วนร่วมไม่สามารถวัดที่ปริมาณผู้เข้าร่วมคิด ร่วมตัดสินใจ ร่วมปฏิบัติ และร่วมติดตามประเมินเพียงอย่างเดียว แต่พึงให้ความสำคัญที่กระบวนการ และคุณค่าของการมีส่วนร่วมมากกว่า ผู้เขียนได้ประยุกต์แนวคิดของ Sanoff (2000) ศูนย์อำนวยการบริหารจังหวัดชายแดนภาคใต้ (2551) และ ปารีชาต สุวรรณบุบผา (2553) แบ่งเป็น 10 ตัวชี้วัด ดังนี้

1. การเปิดพื้นที่ให้กับผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย โดยพิจารณาจากบทบาทและพฤติกรรมของโรงเรียน ประกอบด้วยผู้บริหารโรงเรียน ครูและคณะกรรมการสถานศึกษาที่กล้าแสดงความรู้สึกอย่าง มนุษย์ออกมา และรับรู้ความรู้สึกของชุมชน หรือผู้มีส่วนได้ส่วนเสียเสมือนหนึ่งเขาเป็นญาติหรือเป็นเพื่อนกับเรา

2. การคิดที่หลากหลาย วงสานเสวนาทั้งโรงเรียนและชุมชน ต้องการพบทางออกที่หลากหลาย โดยมีความเชื่อว่า “ไม่มีคำตอบที่ดีที่สุด เพียงคำตอบเดียว” ดังนั้นทุกความคิดเห็นล้วนเป็นทางเลือกที่มีคุณค่า โดยพึงระลึกเสมอว่า เขาก็มีดี

ในแบบของเขา เราก็มีดีในแบบของเรา และมีความสุขได้ในแบบที่เป็น

3. การมีส่วนร่วมที่มีความหมาย เรามักจะเชื่อว่าความดีในการเข้าร่วมเป็นตัวชี้วัดสำคัญ พิจารณาจากการลงนามในตารางก่อนอบรม แต่ทว่ากติกาดังกล่าวไม่สำคัญเท่าการตระหนัก มองเห็นคุณค่าของชุมชน ผู้มีส่วนได้ส่วนเสียและบุคลากรในโรงเรียนเท่าการเห็นคุณค่าของตนเอง เห็นความงอกงามและการเติบโตภายในใจของตัวเอง

4. การผสมผสานความกังวลของผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย โดยพิจารณาจากการให้เวลาผู้อื่นได้พูดสิ่งในใจ การให้เวลาตนเองได้ฟังผู้อื่นอย่างตั้งใจ การฟังความกังวลของผู้อื่นมากขึ้น ความเห็นอกเห็นใจ ความไว้วางใจ และความปรารถนาที่จะเริ่มต้นก่อตัวขึ้น แล้วเราพร้อมแบ่งปันความทุกข์เพื่อหาทางออกลดความไม่เข้าใจต่อกันระหว่างชุมชนกับโรงเรียนได้

5. การแลกเปลี่ยนข้อมูลสารสนเทศ การกล้าบอกข้อมูล ข้อเท็จจริง ความเชื่อ รวมทั้งจุดยืนของโรงเรียน และชุมชนรวมทั้งผู้มีส่วนได้ส่วนเสียซึ่งจะ

ทำให้เราสามารถสื่อความหมายซึ่งกันและกันให้ชัดเจนยิ่งขึ้น การคิดเหมารวม (Stereotype) ความคิดอคติ (Prejudice) และผลลำเอียงทางบวก (Halo effect) สามารถแปลงเปลี่ยนความขัดแย้งและคลายข้อกังวลได้

6. การเรียนรู้ซึ่งกันและกัน เมื่อได้มีโอกาสพูดคุยและรับฟังกันมากขึ้น ปฏิสัมพันธ์ดังกล่าวจะเป็นการสื่อสารอย่างมนุษย์กับมนุษย์ การเปิดใจกว้างพอที่จะเรียนรู้ในสิ่งที่ไม่ดี หรือไม่ถูกต้อง น้อมรับความจริงอย่างไม่เข้าข้างตัวเอง ต่างฝ่ายต่างเรียนรู้ ค้นหาความหมายไปด้วยกัน จนอาจมีการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นได้ แต่ควรหลีกเลี่ยงให้ผู้อื่นเปลี่ยนแปลง (Win-over conversation)

7. การเคารพซึ่งกันและกัน หลักการหนึ่งที่สำคัญในสานเสวนาคือการเคารพในศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ คือการให้เกียรติซึ่งกันและกัน โดยทั้งสมาชิกทั้งในชุมชนและโรงเรียนที่ร่วมวงสานเสวนา ไม่มีวาระซ่อนเร้น และต่างคนต่าง “ให้” และ “รับ” เท่าๆ กัน จึงไม่มีใครด้อยกว่าหรือเหนือกว่าใคร และ

ไม่มีการครอบงำทางความคิด

8. การอดทนอดกลั้น เพราะการสานเสวนาเพื่อการมีส่วนร่วมต้องใช้เวลา และต่อเนื่อง อันเป็นทางเลือกสู่การจัดการปัญหา นอกจากนี้การสานเสวนาไม่ใช่สูตรสำเร็จ หรือคำตอบสุดท้ายอาจจะต้องอาศัยเครื่องมืออื่น ๆ ร่วมด้วย ดังนั้นผู้ร่วมเสวนาทั้งชุมชนและโรงเรียนต้องทนต่อความยากลำบาก ทนต่อความแตกต่าง และเปลี่ยนแปลงไปสู่การยอมรับและสร้างความร่วมมือต่อไป

9. มีความซื่อสัตย์และจริงใจ เพราะการสื่อสารโดยการพูดแสดงความคิดเห็นควรหลีกเลี่ยงการยอมรับแบบขอไปที (Lazy tolerance) การยอมรับความคิดเห็นที่ตนเองไม่เห็นด้วย แต่เกรงใจไม่ต้องการพูดถึงเหตุผลและจุดยืนที่แตกต่าง

10. ประหยัดเวลา กิจกรรมการมีส่วนร่วมเป็นการคิดร่วมกัน ตัดสินใจร่วมกัน ปฏิบัติร่วมกัน และติดตามประเมินผลร่วมกัน ดังนั้นการดำเนินงานของทีมที่ตั้งขึ้นมาจากสมาชิกในชุมชนและโรงเรียนสามารถลดระยะเวลาได้เป็นอย่างดี

“โรงเรียนควรพัฒนาศักยภาพของสมาชิกของชุมชนในลักษณะการเรียนรู้ตลอดชีวิต เช่น จัดกิจกรรมอบรมอาชีพระยะสั้น เปิดโอกาสให้ชุมชนไปดูงานร่วมกับบุคลากรในโรงเรียน โดยเฉพาะอย่างยิ่งกิจกรรมส่งเสริมศาสนานับเป็นกิจกรรมที่สมาชิกของชุมชนในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ให้คุณค่าและสนใจที่สุด โรงเรียนจึงควรจัดแหล่งข้อมูล เผยแพร่ หรือส่งเสริมกิจกรรมทางศาสนา โดยให้บุคลากรในโรงเรียนเป็นวิทยากร หรืออาจเชิญวิทยากรภายนอกมาบรรยาย ”

หากพิจารณาคุณค่าทั้ง 10 ประการค่อนข้าง เป็นเชิงคุณภาพ ไม่สามารถวัดเป็นเชิงปริมาณได้ชัดเจน ทั้งนี้ยังเป็นจุดตัวอย่างหนึ่งที่เริ่มต้นการพิจารณาและให้ความสำคัญกับ “คุณค่า” (Value) ของกระบวนการ (Process) มากกว่าการพิจารณาที่ผลลัพธ์ (Output) ของงาน ตัวชี้วัดลักษณะนี้จะสามารถสร้างการมีส่วนร่วมเพื่อจัดการความขัดแย้งระหว่างชุมชนกับโรงเรียนที่มีประสิทธิภาพและยั่งยืนมากขึ้น

ข้อคิดบางประการเพื่อเพิ่มประสิทธิภาพการมีส่วนร่วมเพื่อจัดการความขัดแย้งระหว่างชุมชนกับโรงเรียนในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้

จากการศึกษาเอกสาร งานวิจัยและประสบการณ์การทำวิจัยสามารถทำให้กระบวนการของการมีส่วนร่วมเพื่อจัดการความขัดแย้งระหว่างชุมชนกับสถานศึกษาในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้มีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น โดยให้คำนี้ถึง 4 ประเด็นดังนี้

ประเด็นที่ 1 ลักษณะของผู้มีส่วนร่วม บุคคลในชุมชนและโรงเรียนที่เข้าร่วมกระบวนการสานเสวนา ต่างมีประเด็นหรือเป้าหมายการพูดคุยแตกต่างกัน บางครั้งอาจคุยนอกประเด็นที่กำหนด บางคนอาจคิดว่าเป็นสิ่งรบกวน สำหรับผู้เขียนคิดว่ากระบวนการของสานเสวนาอาจไม่เน้นเนื้อหาสาระมากนัก แต่เป็นกระบวนการของการสื่อสารอย่างเป็นมนุษย์เพื่อบอกเล่าในบรรยากาศที่เป็นกันเองมากกว่า แม้ชาวบ้านบางคนอาจมีความรู้บ้างในบางเรื่อง หรือการอธิบายที่ขาดความเป็นเหตุและผลก็ตาม แต่นั่นแสดงให้เห็นว่าเมื่อฝ่ายหนึ่งพูดและอีกฝ่ายก็ฟังอย่างเมตตา ไม่ตัดสินอย่างรวดเร็วพูด

ขัดทันที นอกจากนี้ชาวบ้านยังมีความรู้สึกทางโรงเรียนไม่เปิดเผยข้อมูล ในทางกลับกันบางประเด็นโรงเรียนเห็นว่าเป็นสิ่งสำคัญที่ต้องการข้อเสนอแนะจากชุมชน แต่ชุมชนมองว่าเป็นเรื่องของทางโรงเรียน จนทำให้เกิดช่องว่างของความรู้สึกกลายเป็นอคติต่อกัน แต่เมื่อนำกระบวนการสานเสวนามาใช้ส่งผลให้ทัศนคติ และข้อมูลที่มีอยู่เดิมเปลี่ยนแปลงไป กลายเป็นการถกทอความรู้สึกของทั้งสองฝ่ายที่ห่างหายจากกันกลับมาประสานให้ดีขึ้นได้อีกครั้ง จึงทำให้ชาวบ้านมีต้องการให้จัดกิจกรรมการมีส่วนร่วมอย่างต่อเนื่อง ดังนั้นรัฐควรเผยแพร่กระบวนการสานเสวนาให้แก่ผู้นำชุมชนหรือการวางพื้นฐานให้ประชาชนใช้กระบวนการสานเสวนาในการพัฒนาหรือแก้ปัญหาภายในชุมชนด้วยการพูดคุยระหว่างประชาชนด้วยกันจนกลายเป็นวัฒนธรรมของชุมชน

แม้การสานเสวนาจะสำคัญอย่างไร แต่ภาวการณ์บางอย่างของผู้ร่วมเสวนาบางกลุ่มที่มีความคิดแข็งตัว หรือการคิดเหมารวม (Stereotype) บุคคลอันเป็นที่ยอมรับในชุมชน หรือผู้นำชุมชนหรือผู้นำศาสนาแสดงออกความคิดเห็นออกมาเพื่อยุติการสนทนาในสิ่งที่ตนเชื่อ หรือไม่ต้องการทำความจริงให้กระจ่าง จึงใช้ประโยคสรุป หรืออ้างอิงในอำนาจตน จนทำให้ไม่มีใครกล้าแสดงความคิดเห็นที่ต่างออกไป ซึ่งบางครั้งกลายเป็นการครอบงำทางความคิดคนอื่นได้ ดังนั้นอาจจะต้องจัดวงเสวนาในกลุ่มนี้โดยเฉพาะ นอกจากนี้แล้วกลุ่มที่ต้องจัดสานเสวนาเฉพาะกลุ่มคือ ความเป็นเพศสภาพของกลุ่ม เนื่องจากในบางพื้นที่ของสามจังหวัดชายแดนภาคใต้มีความเคร่งครัดในเรื่องนี้ หรือหัวข้อสานเสวนา

บางประเด็นที่ไม่เหมาะสมในการจัดเสวนาด้วยกัน เช่น เรื่องการคุมกำเนิด ภาวะการณ์เจริญพันธ์ เป็นต้น ดังนั้นอาจจะต้องแยกเสวนาระหว่างกลุ่มเพศหญิงและเพศชาย

นอกจากนี้เรื่องการให้การเสริมแรงแก่ผู้มีส่วนร่วมเป็นสิ่งที่พึงระวัง เนื่องจากการจัดกิจกรรมในชุมชนที่ผ่านมา ซึ่งจัดโดยองค์กรของภาครัฐบางองค์กรให้ค่าตอบแทนเป็นเงินรางวัลแก่ผู้เข้าร่วมทุกครั้ง จึงทำให้ชาวบ้านบางคนเรียกร้องค่าตอบแทนการเข้าร่วมกิจกรรม เหตุผลอาจไม่ใช่เพราะเขายากจน แต่เป็นเพราะชาวบ้านมีการเปรียบเทียบกับหน่วยงานอื่นที่จัด ดังนั้นหากครั้งใดที่ไม่มีค่าตอบแทนในการเข้าร่วม เขาจะคิดว่าไม่ยุติธรรมและไม่เข้าร่วมในที่สุด ดังนั้นหน่วยงานรัฐจึงควรทบทวนรูปแบบการจัดกิจกรรมลักษณะดังกล่าว เพราะวิธีดังกล่าวอาจเป็นทำลายคุณค่าของการมีส่วนร่วมที่แท้จริง ชาวบ้านขาดความรู้สึกในการเป็นเจ้าของ (Sense of belonging) ของปัญหา ขาดความตระหนักที่ต้องการร่วมกันคิด ร่วมกันแก้ไขและร่วมกันลงมือปฏิบัติด้วยตนเอง

ประเด็นที่ 2 ความสามารถของกระบวนการในการจัดการสานเสวนา กระบวนการนับเป็นบุคคลสำคัญที่สามารถดึงดูด และกระตุ้นให้ผู้มีส่วนร่วมเข้าร่วมในวงสานเสวนาได้นาน และขับเคลื่อนการสานเสวนาไปสู่เป้าหมายได้ กระบวนการในการสานเสวนาอาจมีได้มากกว่า 1 คน สิ่งสำคัญที่กระบวนการควรเตรียมตัวคือการวางแผนจัดกระบวนการสานเสวนา เพื่อสื่อสารกับกระบวนการคนที่ 2 หรืออื่น ๆ รวมทั้งการสรรหากิจกรรมเพื่อการสร้างบรรยากาศความคุ้นเคย สนับสนุน และการกระตุ้นความเป็นมนุษย์ให้ปรากฏ ดังนั้นคุณลักษณะสำคัญของกระบวนการคือการเปิดพื้นที่ให้ผู้ร่วมเสวนาได้เปิดใจและฟังอย่างลึกซึ้ง กระบวนการอาจใช้เทคนิคอื่น ๆ แทรกบ้าง เช่น เกมส์หรือกิจกรรมผ่านประสบการณ์คั่นระหว่างการพูดคุย ทั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อความบันเทิง ผ่อนคลาย สร้างความเป็นกันเองในกลุ่ม สะท้อนคิดจากกิจกรรมกับชีวิตจริง หรือสามารถแสดงตัวตนที่แท้จริงออกมาและเปิดใจยอมรับในสิ่งที่เขาเป็น ผู้เขียนเคยกังวลเรื่องการเล่นเกมในการจัดสานเสวนาให้กับกลุ่มสูงวัย หรือบุคคลในพื้นที่ที่มีความเคร่งครัดในศาสนา แต่ผลการตอบรับ

ของผู้ร่วมกิจกรรมกลับชอบ สนุกและได้ข้อคิดในกิจกรรมดังกล่าว แต่เริ่มต้นอาจจะหนี ไม่กล้าร่วม เมื่อร่วมกิจกรรมบ่อยครั้งขึ้นกลับไม่ใช่อุปสรรคสำหรับชาวบ้านในพื้นที่ ทั้งนี้ลักษณะของกิจกรรมควรเลือกให้เหมาะสมกับวัย เพศและร่วมกันทำเป็นทีมมากกว่ากิจกรรมเดี่ยว

สิ่งหนึ่งที่ผู้เข้าร่วมซึ่งต่างก็มีความคิดแตกต่างกัน อาจนำไปสู่ความขัดแย้งในวงเสวนาได้ กระบวนการอาจต้องแสดงให้เห็นว่า ความแตกต่างเป็นเรื่องธรรมชาติ อย่างไรก็ตามประเด็นดังกล่าวต้องทำให้กระจ่างที่สุด บางครั้งการเสวนาไม่มีใครกล้าเริ่มต้นแสดงความคิดเห็น ไม่กล้าพูดประเด็นที่ขัดแย้ง จากประสบการณ์ของผู้เขียนหากเริ่มต้นให้แต่ละชุมชน “เขียนแผนที่ชุมชน” และเล่าขานเรื่องราวชุมชนและปัญหาความต้องการ จะเป็นปัจจัยสำคัญที่จะเริ่มต้นไปสู่การกำหนดประเด็นปัญหาและวิเคราะห์สาเหตุความขัดแย้งที่เป็นรูปธรรมที่สุด เพราะแต่ละคน แต่ละกลุ่มต่างมีจุดยืนของตน ที่หมายมั่นว่าเป็นความจริงที่แต่ละคน แต่ละกลุ่มมีนั้นถูกต้อง ความเชื่อเหล่านั้นจะหมดไปเมื่อเริ่มต้นเขียนแผนที่ชุมชน นอกจากนั้นถ้าจะให้ละเอียดมากขึ้น ควรพิจารณาแผนที่ชุมชนประกอบเรื่องเล่าที่มีเส้นของเวลา (Time line) ประกอบเหตุการณ์ที่แต่ละคนหรือกลุ่มประจักษ์ด้วยก็จะทำให้ความจริงกระจ่างขึ้น และวงเสวนาจะมีประเด็นพูดคุยกันชัดเจนเช่นกัน

ประเด็นที่ 3 การสื่อสาร การกระตุ้นให้ชุมชนและโรงเรียนมีส่วนร่วมคือการให้ข้อมูลสารสนเทศแก่ผู้มีส่วนได้ส่วนเสียอย่างโปร่งใส การจัดการฐานข้อมูลแก่ชุมชนแม้จะเป็นสิ่งจำเป็น แต่พฤติกรรม

การบริโภคของผู้ปกครองและชุมชนกลับขาดความใส่ใจ ไม่เข้าใจความสำคัญของสารสนเทศดังกล่าว นอกจากนี้การสื่อสารผ่านผู้มีอำนาจหรือเทคโนโลยีค่อนข้างจะเกิดอุปสรรค หรือสิ่งรบกวน (Noise) ไม่สามารถลงไปถึงประชาชนในชุมชนระดับรากหญ้า (Grass root) แต่ลักษณะวัฒนธรรมหนึ่งที่เป็นเอกลักษณ์ของคนในพื้นที่สามจังหวัดชายแดนภาคใต้คือการสื่อสารในร้านน้ำชาและมัสยิด กระบวนการสื่อสารดังกล่าวจัดอยู่ในรูปแบบการสื่อสารที่ไม่เป็นทางการ หรือการสื่อสารแนวราบนี้จำเป็นต้องอาศัยบุคลากรในโรงเรียนเป็นผู้สื่อสารโดยตรง เมื่อเปรียบเทียบกับ การสื่อสารแบบตั้งให้ผู้มีอำนาจสื่อสารลงมาข้างล่าง ชุมชนจะรู้สึกว่า ตนไม่มีหน้าที่ตัดสินใจหรือต่อรองเงื่อนไขดังกล่าวแต่อย่างไร แต่ต้องยอมทำตาม ดังนั้นโรงเรียนอาจต้องใช้ช่องทางดังกล่าวสื่อสารถึงชุมชนได้มากกว่า

อีกแนวทางหนึ่งคือการสื่อสารผ่านหัวหน้ากลุ่มและการสื่อสารระหว่างหัวหน้ากลุ่มกับสมาชิกในแนวราบ อันจะทำให้ผู้มีส่วนร่วมแต่ละกลุ่มต้องร่วมมือกันคิดวางแผนเพื่อนำนโยบายไปปฏิบัติ และการตัดสินใจรวบรวมและแบ่งปันทรัพยากรต่อไป การบริหารลักษณะดังกล่าวจะลดความขัดแย้งได้มากกว่าแนวทางแรก ในขณะที่เดียวกันโรงเรียนรับข้อมูลจากชุมชนมาประมวลให้เป็นสารสนเทศที่เป็นประโยชน์เพื่อการจัดการในชุมชนได้ คุณค่าของสารสนเทศดังกล่าวมีความสำคัญในการสร้างความไว้วางใจกัน ความจริงใจและการเปิดเผย ดังนั้นบทบาทของโรงเรียนเป็นทั้งผู้ส่งและรับข้อมูลสารสนเทศ โดยพร้อมที่จะแบ่งปันข้อมูลสารสนเทศ

แก่สมาชิกทั้งในโรงเรียนและชุมชน ลักษณะข้อมูลสารสนเทศดังกล่าวควรที่เกี่ยวข้อกับโรงเรียนและชุมชนมีเนื้อหาไม่ไกลตัวชุมชนมากนัก ตรงกับความ ต้องการ เข้าใจง่ายและชัดเจน

ประเด็นที่ 4 บริบทอื่น พื้นที่ความเป็นเจ้าของของโรงเรียน บุคคลหรือกลุ่มที่มาจากต่างหมู่บ้านหรือไม่ค่อยมีโอกาสเข้ามาร่วมกิจกรรมจะเกิดพฤติกรรมถดถอย ขาดความมั่นใจ เมื่อรวมกลุ่มทำกิจกรรมอาจจะหลบหนีระหว่างพัก รู้สึกไม่ปลอดภัย โดยการไม่ทำอะไรเลย หรือเกิดพฤติกรรมอ้อมแอมเป็นต้น ในทางกลับกันบุคคลหรือกลุ่มที่มีที่ตั้งใกล้ชิดกับโรงเรียนมาก ย่อมมีความรู้สึกเป็นเจ้าของในโรงเรียนและมีความเป็นหนึ่งเดียวกันสูงกว่า เนื่องจากโครงสร้างชุมชนของเขาเข้มแข็งหรือมีผู้นำเข้มแข็งกว่า ย่อมมีอำนาจการต่อรองได้มากกว่ากลุ่มแรก ดังนั้นจึงเป็นข้อสังเกตบางประการที่โรงเรียนต้องวางแผนการมีส่วนร่วมให้เกิดการยอมรับกลุ่มที่ด้อยกว่า อ่อนแอกว่าและเปิดเผยจุดยืน ที่นำสู่ความเข้าใจ เคารพต่อกัน กิจกรรมเหล่านี้จะหมดไปหากเริ่มต้นด้วยการละลายพฤติกรรม การให้เกียรติยกย่อง การสร้างการทำงานเป็นทีม

ความไม่ชัดเจนในระยะเวลาและความไม่ต่อเนื่องของการจัดกิจกรรมการมีส่วนร่วม นับเป็นปัญหาหนึ่งที่ขาดความยั่งยืนในการเข้าร่วมของผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย ตลอดจนความเบื่อบานในวงเสวนาเพราะผู้มีอำนาจหรือมีอิทธิพลในชุมชนรวมทั้งหน่วยงานอื่นๆ ที่เข้าร่วมเสวนานำระเบียบ แสดงวาทกรรมกันมากกว่าการฟังคนอื่น ปัจจัยที่กล่าวมาอาจเป็นสาเหตุหนึ่งของการทำลาย

บรรยากาศกระบวนการเสวนา ดังนั้นการกำหนดข้อตกลงเบื้องต้นของการเสวนาจึงเป็นสิ่งจำเป็น เช่น การจัดกระบวนการเสวนาทุกวัน อาทิตย์ของสัปดาห์ การใช้วิธีกระตุ้นโดยจับของรางวัลสมนาคุณสำหรับผู้ที่อยู่ในวงเสวนาหรือมีส่วนร่วมในท้ายของกิจกรรม การกำหนดหรือให้สิทธิพิเศษแก่ผู้มีส่วนร่วม การจัดกิจกรรมการมีส่วนร่วมที่หลากหลาย โรงเรียนเริ่มต้นคิดริเริ่มโครงการใหม่ ๆ และเสนอให้ชุมชนพิจารณาโดยการจัดเสวนาหรือในรูปแบบต่างๆ เช่น เวทีชาวบ้าน ประชุม สัมมนาอภิปรายเรื่องต่างๆ เช่น ปัญหาขยะ ปัญหาการอนุรักษ์มรดกในชุมชน ปัญหาที่อยู่อาศัย ปัญหาสุขภาพ เป็นต้น

นอกจากนี้โรงเรียนควรพัฒนาศักยภาพของสมาชิกของชุมชนในลักษณะการเรียนรู้ตลอดชีวิต เช่น จัดกิจกรรมอบรมอาชีพระยะสั้น เปิดโอกาสให้ชุมชนไปดูงานร่วมกับบุคลากรในโรงเรียน โดยเฉพาะอย่างยิ่งกิจกรรมส่งเสริมศาสนานับเป็นกิจกรรมที่สมาชิกของชุมชนในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ให้คุณค่าและสนใจที่สุด โรงเรียนจึงควรจัดแหล่งข้อมูล เผยแพร่ หรือส่งเสริมกิจกรรมทางศาสนา โดยให้บุคลากรในโรงเรียนเป็นวิทยากร หรืออาจเชิญวิทยากรภายนอกมาบรรยาย สิ่งหนึ่งที่ชุมชนในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้จำเป็นต้องเรียนรู้คือการเรียนรู้ที่จะอยู่ร่วมกันท่ามกลางความแตกต่างทางวัฒนธรรม (Cultural diversity) ที่ผสมผสานกับกิจกรรม หรือเครื่องมือที่จัดการความขัดแย้งในเชิงวัฒนธรรมเพื่อลดพฤติกรรมความคิดเหมารวม (Stereotype) ที่ศนคตระหว่างกลุ่ม (หรืออคติเชิงชาติพันธุ์) ความไม่แน่ใจ ความกังวล เป็นต้น

จากข้อคิดที่ว่าดังกล่าว โรงเรียนต้องมีบทบาท กระตุ้นหรือส่งเสริมให้สมาชิกของชุมชนมีส่วนร่วม เพื่อจัดการความขัดแย้งตั้งแต่ระดับความคิด ยกระดับจิตสำนึก ความรู้และความสามารถของ คนในชุมชน โดยผสมผสานมิติของการพัฒนา เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อมเข้าด้วยกัน จึงจะทำให้เกิดพลังชุมชนในการมีส่วนร่วมอย่าง สร้างสรรค์สามารถจัดการความขัดแย้งระหว่าง ชุมชนกับโรงเรียนได้อย่างยั่งยืน

บทสรุป

ลักษณะความหลากหลายทางชาติพันธุ์ ภาษา ศาสนาและขนบธรรมเนียมประเพณีของคนในพื้นที่ สามจังหวัดชายแดนภาคใต้ส่งผลต่อวิถีปฏิบัติที่ แตกต่างกันไป ชนส่วนใหญ่ในสามจังหวัดชายแดน ภาคใต้เป็นชาวไทยมุสลิมซึ่งมีอัตลักษณ์สำคัญ ได้แก่ ศาสนา ภาษามลายูและวัฒนธรรมอิสลาม ถึงแม้ ความสัมพันธ์ระหว่างไทยพุทธและไทยมุสลิมจะ เป็นไปเชิงบวก แต่ความรู้สึกที่มีอคติต่อชาติพันธุ์ ยังคงมีอยู่ ความหลากหลายเหล่านี้ปรากฏทั้งใน ชุมชนและสถานศึกษาในพื้นที่สามจังหวัดชายแดน ภาคใต้ แม้ความคิดการแบ่งแยกดินแดนไม่ใช่ ความคิดของคนส่วนใหญ่ก็ตาม แต่กลับส่งผล ให้ประชาชนบางท้องถิ่นที่มีทั้งสองชาติพันธุ์ เกิด “อคติต่อกัน” และเกิด “ความคิดเหมารวม” จนกลายเป็นความขัดแย้งภายในและระหว่าง หมู่บ้าน นอกจากนี้ยังมีปัญหาความขัดแย้งภายใน โรงเรียนที่กระจายตัวไปสู่ชุมชน ซึ่งทั้งสองปัจจัย ได้แก่ ความมีอคติ และความคิดเหมารวมต่างส่งผล ต่อการให้ความร่วมมือระหว่างชุมชนกับโรงเรียน

ต่างฝ่ายต่างละเลยความสัมพันธ์ ขาดการบริหาร อย่างมีส่วนร่วม และตรวจสอบซึ่งกันและกันมาเป็น เวลานาน จนกระทบต่อคุณภาพการบริหาร คุณภาพ การสอนและคุณภาพของนักเรียน

ถึงแม้นโยบายของรัฐจะเปิดโอกาสให้ชุมชนมี ส่วนร่วมในการบริหารจัดการจะชัดเจนเพียงใด แต่ การนำนโยบายไปสู่การปฏิบัติที่แท้จริงเป็นเพียง การมีส่วนร่วมเทียม หรือการมีส่วนร่วมเพียงบาง ส่วนเท่านั้น แต่การมีส่วนร่วมอย่างแท้จริงที่รัฐพึง พยายามให้ผู้มีส่วนได้ส่วนเสียให้ร่วมคิด ร่วมตัดสินใจ ร่วมปฏิบัติและร่วมประเมินอย่างเป็นหุ้นส่วนซึ่ง กันและกันนั้นยังเป็นเพียงความหวังเท่านั้น ทั้งนี้ เนื่องจากเกิดความขัดแย้งข้างต้น นำไปสู่ความไม่ไว้ วางใจ ต่างรักษาพื้นที่ปลอดภัยของตน ไม่อยาก เกี่ยวข้องกันและกัน ดังนั้นโรงเรียนจึงควรสร้าง บรรยากาศการพูดคุยเพื่อเปิดใจรับฟังความคิดเห็น ในรูปแบบ “สานเสวนา” ซึ่งเป็นเครื่องมือในการ ร่วมคิดกัน หัวใจของสานเสวนาคือ การฟังอย่างลึก ซึ้ง เป็นการฟังจากภายใน ฟังด้วยหัวใจเมตตา ไม่ ตัดสินใจไว้ก่อน และฟังโดยเอาใจเขามาใส่ใจเรา ตัว ชีวที่สำคัญในการสานเสวนาคือ การเห็นคุณค่าของ กระบวนการเสวนามากกว่าดูที่ผลลัพธ์ของงาน ดังนั้นการเพิ่มประสิทธิภาพของกระบวนการเสวนา ให้ดียิ่งขึ้นควรพิจารณาที่การยอมรับความหลากหลาย ของผู้มีส่วนร่วม ความสามารถของกระบวนการที่ กระตุ้นให้ทุกคนเปิดใจฟัง เปิดพื้นที่คุยที่เน้นความ เป็นมนุษย์ สื่อสารอย่างโปร่งใส ซึ่งมาจากความ ต้องการที่แท้จริงของผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย เข้าใจง่าย และชัดเจน และสุดท้ายคือบริบทอื่น ๆ เช่น ความ รู้สึกความเป็นเจ้าของ ความไม่ชัดเจน การเปิด

โอกาสให้ชุมชนเรียนรู้ตลอดชีวิต เน้นกิจกรรมส่งเสริมศาสนา และที่สำคัญที่สุดคือการเรียนรู้การอยู่ร่วมกันท่ามกลางความแตกต่างเพื่อจะใช้เป็นเครื่องมือการจัดการความขัดแย้งระหว่างชุมชนกับโรงเรียนจนกลายเป็นวิถีชีวิตของชุมชนต่อไป

รายการอ้างอิง

- คณะกรรมการอิสระเพื่อความสมานฉันท์แห่งชาติ (2549). **รายงานคณะกรรมการอิสระเพื่อความสมานฉันท์แห่งชาติ เอาชนะความรุนแรงด้วยพลังสมานฉันท์**. กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ. นิรันดร์ สุมาลี. (2555). ปัญหาชายแดนใต้. ใน นิรันดร์ สุมาลี (บรรณาธิการ) **ปัญหาชายแดนใต้...มองผ่านงานวิจัยของ ม.อ.** (ไม่มีเลขหน้า). สงขลา : สำนักวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์.
- นิเวศน์ อรุณเบิกฟ้า. (2554). การจัดการความขัดแย้งในชุมชนชายแดนใต้. **วารสารวิชาการคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี**. 7(2) กรกฎาคม-ธันวาคม, 80.
- นิอับลุลาภิ๊ป บินนิฮัสซัน ซาวาวิ ปะดาอาหมีน และอับลุรอนิง สือแต. (2555). ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างชายไทยพุทธกับมลายูบริเวณชายแดนประเทศไทย-มาเลเซีย. ใน นิรันดร์ สุมาลี (บรรณาธิการ) **ปัญหาชายแดนใต้...มองผ่านงานวิจัยของ ม.อ.** (หน้า 55-58). สงขลา : สำนักวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์.
- บุษบง ชัยเจริญวัฒน์. (2555). การศึกษานโยบาย มาตรการ และแนวทางการแก้ปัญหาความไม่สงบ และการพัฒนาพื้นที่ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ ใน นิรันดร์ สุมาลี (บรรณาธิการ) **ปัญหาชายแดนใต้...มองผ่านงานวิจัยของ ม.อ.** (หน้า 24-28). สงขลา : สำนักวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์.
- บัญญัติ ย่งย่วน และชัยวัฒน์ ผดุงพงษ์. (2551). “การใช้กิจกรรมศิลปะเพื่อส่งเสริมการยอมรับความหลากหลายวัฒนธรรมในสังคมพหุวัฒนธรรม”. **วารสารศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี**. 18(1), 9-11.
- ปาริชาติ สุวรรณบุบผา. (2553). **คู่มือการจัดกระบวนการสานเสวนา**. กรุงเทพฯ : ภาพพิมพ์.
- เมตต์ เมตต์การุณจิต. (2553). **การบริหารจัดการศึกษาแบบมีส่วนร่วม : ประชาชน องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น และราชการ**. (พิมพ์ครั้งที่ 2) กรุงเทพฯ : บริษัทบุ๊ค พอยท์ จำกัด.
- วรวิทย์ บารู นิอับลุลาภิ๊ป บินนิฮัสซัน แวมายี ปารามัล ซาวาวิ ปะดาอาหมีน ดุซณัฒดาว เลิศพิพัฒน์ อรชา รักดี และสุโรนี สายนุ้ย. (2550) **รายงานการวิจัยเรื่องมลายูปัตตานี: ชาติพันธุ์ อัตลักษณ์ และการเปลี่ยนแปลง**. กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการการวิจัยแห่งชาติ.
- วันชัย วัฒนศัพท์. (2551). “ประชาเสวนา: กระบวนการสู่ทางออกในปัญหาความรุนแรงภาคใต้”. **วารสารสงขลานครินทร์ ฉบับสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์**. 14(1), 6-10.
- วันชัย วัฒนศัพท์ บรรพต ต้นธีรวงศ์ และศุภณัฐ เพิ่มพูนวิวัฒน์. (ผู้แปล) (2551). **การจัดการความขัดแย้งและการ “ขอโทษ”**. แต่งโดย Morris, C. (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพฯ: ศาลาแดง.

- โยส วากเนอร์. (2552). คู่มือสานเสวนาและการปฏิบัติงานร่วมกัน. กรุงเทพฯ: บริษัทฟองทอง เอนเตอร์ไพรส์ จำกัด.
- สมศักดิ์ ศรีสันติสุข. (2545). ความหลากหลายทางวัฒนธรรมกับการวิจัย : การสร้างพรมแดนแห่งความรู้. วารสาร ศูนย์บริการวิชาการมหาวิทยาลัยขอนแก่น. 10(1), 83-88.
- สุดา ทัพสุวรรณ. (2546). เอกสารประกอบวิชาสัมมนาการบริหารการศึกษา หลักสูตรศึกษาศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาบริหารการศึกษา มหาวิทยาลัยวงษ์ชวลิตกุล. กรุงเทพฯ: ม.ป.พ. (อัดสำเนา)
- ศูนย์อำนวยการบริหารจังหวัดชายแดนภาคใต้. (2550). **คู่มือการปฏิบัติราชการจังหวัดชายแดนภาคใต้**. ยะลา : เอสพีเรนต์.
- _____. (2551). **โรงเรียนสันติภาพ...สันติวิธี : วิธีสู้สันติ**. ยะลา : ยะลาการพิมพ์.
- Conner D. M. and Orenstein S.G. (1995). Combining conflict resolution and public participation for challenging cases: the briges of Winnipeg case. **Consensus**. 8(2), 2.
- DeBono, E. (1985). **Conflict: a better way to resolve them**. London: Harrap.
- Hurwitz, J.G. (1985). Participation planning in Urban Neighborhood. Soulard, St. Louis, Missouri : A case study. **DMG Journal**. 9(4), 348-357.
- Kahane, A. (2004). **Solving tough problems**. San Francisco, CA: Bennett-Kocbler Publishers.
- Kerdtip, C. and Sangthong, E. (2012). **Development model of resolution in schools using school-based management: a case study of Pattani province, Southern Thailand**. Proceedings of International Conference on Political Science Public Administration and Peace Studies in ASEAN Countries, Hat Yai, Thailand, 6-7 September 2012, 136-147.
- Kingsley, G.T., McNeely, J.B. and Gibson, J.O. (1997). **Community Building Coming of Age**. Washington, DC: The Development Training Institute. The Urban Institute
- Sanoff, H. (2000). **Community participation methods in design and planning**. New York : John Wiley & Sons, Inc.
- Stückelberger, C and Hadsell, H. (2009). **Dialouge**. Retrived from <http://www.globethics.net> Available : 6th July, 2013
- Whang, I. (1991). **Management of rural in Korea: The saemaul undong**. Seoul: Nations Publication.

